

भारतीय संघराज्यवादाचे बदलते स्वरूप

डॉ. अरुण पेंटावार, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव,
जि.बीड.मो. नं 9067449988 arunpentawar@gmail.com

सारांश: भारतीय राज्यघटनेमध्ये संघराज्य शासन प्रणालीच्या सरकारची तरतूद आहे. देशाचे मोठे आकारमान आणि सामाजिक व सांस्कृतिक विविधता या दोन कारणांमुळे घटनाकारांनी संघराज्य शासन पद्धती स्वीकारली आहे. संघराज्य म्हणजे केंद्र व राज्य अशा दोन स्तरावर स्वायत्त शासन यंत्रणा अस्तित्वात असणे. भारताचे संघराज्य हे पूर्णतः संघराज्यीय स्वरूपाचे नसून त्यात केंद्र सरकारचे अधिकार वाढवणाऱ्या आणि बाणीसारख्या अनेक तरतूदी आहेत. त्यामुळे भारतीय संघराज्य हे अर्धसंघराज्यीय आणि एकात्मिक संघराज्य आहे असे संघराज्याचा अभ्यास करणारे विचारवंत व घटनातज्ञांचे मत आहे. पण १९९० नंतरच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय बदलांमुळे संघराज्याचे स्वरूप बदलत असल्याचे दिसून येते.

Key Words: संघराज्य, संघराज्यवाद, भारतीय संघराज्य इत्यादी.

प्रस्तावना: केंद्र शासन आणि राज्य शासन यांच्यातील परस्पर संबंधावरून शासनाचे दोन प्रकार पडतात. ते म्हणजे एकात्मिक शासन पद्धती आणि संघराज्य शासन पद्धती होय. एकात्मिक शासन पद्धतीमध्ये सर्व अधिकार हे केंद्र शासनाकडे असतात तर संघराज्य शासन पद्धती मध्ये केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्यामध्ये घटनेनुसारच अधिकारांची विभागणी केली जाते. ब्रिटन, फ्रान्स व जापान यासारख्या देशांमध्ये एकात्मिक शासन पद्धती अस्तित्वात आहे. तर अमेरिका कॅनडा व ऑस्ट्रेलिया यासारख्या देशांमध्ये संघराज्य शासन पद्धती अस्तित्वात आहे.

आधुनिक काळात मूलतः समान हितसंबंध, समान सामाजिक व सांस्कृतिक वारसा, समान उद्दिष्टे, भौगोलिक व्याप्ती व तसेच प्रशासनाच्या सोयीसाठी अनेक देशांमध्ये संघराज्य शासनाचा प्रयोग स्वीकारण्यात आला. संघराज्याच्या निर्मितीच्या मुख्यता दोन प्रक्रिया आहेत. ते म्हणजे केंद्राकर्षी व केंद्रोत्सारी होय. केंद्राकर्षी प्रक्रियेत स्वतंत्र प्रदेश किंवा राज्य एकत्र येऊन संघराज्य शासन निर्माण करतात. उदा. अमेरिका. यामध्ये अमेरिकेतील तेरा स्वतंत्र वसाहती मिळून एक संघराज्य निर्माण झाले आहे. केंद्रोत्सारी प्रक्रियेत एका अखंड भूप्रदेश भौगोलिक व्याप्ती किंवा प्रशासन किंवा विविध कारणांमुळे घटक राज्य शासन निर्माण केले जातात. उदा. भारत. कारण भारतातील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक विविधता व प्रशासकीय सोयीच्या दृष्टीने संघराज्य शासन अस्तित्वात आलेला आहे. भारतीय राज्यघटनेमध्ये संघराज्य शासन प्रणालीच्या सरकारची तरतूद आहे. देशाचे मोठे आकारमान आणि सामाजिक व सांस्कृतिक विविधता या दोन कारणांमुळे घटनाकारांनी संघराज्य शासन पद्धती स्वीकार केलेला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात संघराज्याचा अर्थ संघराज्याची सर्वसाधारण वैशिष्ट्ये व भारतीय संघराज्याचे बदलते स्वरूप यावर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

1. संघराज्य शासन संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

2. भारतातील संघराज्य शासनाच्या बदलत्या स्वरूपाचा आढावा घेणे.

संशोधन पध्दती व स्रोत: प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनासाठी विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तथ्य संकलनासाठी व्दीतीय स्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. यात प्रामुख्याने संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, वर्तमान पत्र, संशोधन पत्रिका, व विविध वेबसाईट वरील माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

संघराज्य शासनाचा अर्थ

संघराज्य म्हणजे केंद्र व राज्य अशा दोन स्तरावर स्वायत्त शासन यंत्रणा अस्तित्वात असणे होय. संघराज्य म्हणजे इंग्रजीतील 'Federation' हा शब्द 'Foedus' या लॅटिन शब्दापासून बनला आहे. त्याचा अर्थ आहे करार किंवा सहमती. राज्यातील सहमतीनुसार किंवा राज्या-राज्यामधील करारानुसार संघराज्य हे नवे राज्य स्थापन होते. संघराज्यातील घटकांना अमेरिकेत स्टेट्स, स्विझरलँड मध्ये कॅन्टन, कॅनडामध्ये प्रॉव्हिन्सेस, रशियामध्ये रिपब्लिक तर भारतामध्ये राज्य असे संबोधले जाते.सर्वसाधारणपणे संघराज्य म्हणजे अधिकार वाटपाची अशी व्यवस्था आहे की, ज्यामध्ये केंद्रस्तरावर व राज्य स्तरावर दोन शासन निर्माण केल्या जातात. त्यांच्यामध्ये राज्यघटनेनुसार अधिकारांची विभागणी केली जाते व काही संघर्ष निर्माण झाल्यास न्यायव्यवस्थेद्वारे सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

संघराज्यवादाची सर्वसाधारण वैशिष्टे

संघराज्य म्हणजे केंद्र व राज्य अशा दोन स्तरावर स्वायत्त शासन यंत्रणा अस्तित्वात असणे. अमेरिकेने आधुनिक अर्थाने संघराज्य व्यवस्थेला सुरुवात केली. अमेरिकन संघराज्य प्रतिमानानुसार संघराज्य व्यवस्थेची पाच ठळक वैशिष्ट्ये असतात.

- 1.दुहेरी राज्यव्यवस्था किंवा शासन (केंद्र सरकार व राज्य सरकार)
- 2.सत्ता किंवा अधिकारांची विभागणी- ही अधिकार विभागणी स्पष्ट व घटनेद्वारे केलेली असावी.
- 3.लिखित व परीदृढ म्हणजे बदलण्यास कठीण असणारी राज्यघटना.
- 4.स्वतंत्र न्यायमंडळ याचे उद्दिष्ट केंद्र व राज्य किंवा राज्य व राज्य यांतील विवाद निष्पक्षपातीपणे सोडवणे.
- 5.द्विगृही केंद्रीय कायदेमंडळ. यातील एक सभागृह जनतेचे प्रतिनिधित्व करणारे आहे मात्र दुसरे सभागृह घटकराज्यांचे प्रतिनिधित्व करते.

कोणत्याही संघराज्य व्यवस्थेमध्ये ही आधारभूत वैशिष्ट्ये आढळून येतात. म्हणूनच या वैशिष्ट्यांना संघराज्य व्यवस्थेची मूलभूत तत्वे मानली जातात.

भारतीय संघराज्यवादाचे बदलते स्वरूप: भारताचे संघराज्य हे पूर्णतः संघराज्यीय स्वरूपाचे नसून त्यात केंद्र सरकारचे अधिकार वाढवणाऱ्या आणीबाणीसारख्या अनेक तरतुदी आहेत. त्यामुळे भारतीय संघराज्य हे अर्धसंघराज्यीय आणि एकात्मिक संघराज्य आहे असे संघराज्याचा अभ्यास करणारे विचारवंत व घटनातज्ञांचे मत आहे. पण १९९० नंतरच्या सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय बदलांमुळे संघराज्याचे स्वरूप बदलत असल्याचे दिसून येते. १९९० नंतर भारतीय राजकारणात संघराज्यांच्या संदर्भात अनेक वेगवेगळे प्रवाह निर्माण झालेले आपणास दिसतात हे प्रवाह किंवा बदलते स्वरूप खालीलप्रमाणे.

- 1) भारतीय संघराज्याच्या रचनेचा वा फेररचनेचा आधार भाषा हा होता. भाषेच्या आधारावर भारतात राज्यांची फेररचना करण्यात आली पण आता भाषिक आधारा ऐवजी सांस्कृतिक आधार जास्त महत्वाचा ठरत असून त्यामुळे अनेक राज्यांच्या फेररचनेची मागणी होत असताना आपणास दिसते.
- 2) भारतात राष्ट्रपालकीवरील राजकीय पक्षांचा -हास होत असून काँग्रेस व भाजप या दोन्ही राष्ट्रीय पक्षांना केंद्रात सरकार स्थापन करण्यासाठी प्रादेशिक पक्षांच्या वा इतर लहान पक्षांच्या पाठिंब्यावर अवलंबून राहावे लागत आहे त्यामुळे केंद्रातील सरकारला सहमतीच्या आधारावर राज्य करणे आता अपरिहार्य बनत आहे.
- 3) सर्वोच्च न्यायालयाचे १९९२ साली एस. आर. बोसाई खटलमात घटनेच्या ३५६ कलमाच्या वापरावर बंधन आजही आहेत आणि या बंधनामुळे आपल्या इच्छेप्रमाणे राज्यास राष्ट्रपती शासन लादणे केंद्रसरकारला अशक्य बनत आहे.
- 4) उदारीकरणाच्या नव्या आर्थिक धोरणामुळे केंद्राचे अधिकार कमी होत असून राज्यांना काम करण्यास जास्त वाव मिळण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. त्यामुळे आपणास जास्त अधिकार मिळावेत अशी राज्यांची मागणी आहे.
- 5) भारतात भाषेच्या आधारावर प्रांतांची रचना करावी यासाठी १९५०-६० या काळात महाराष्ट्र, आंध्र, कर्नाटक, गुजरात या प्रांतात व्यापक चळवळी झाल्या. त्यामुळे १९६० पर्यंत भारतात भाषिक राज्यांची स्थापना झाली पण या भाषा या आधार घटकास संस्कृतीच्या अलगपणाच्या आधारे आव्हान मिळावयास सुरुवात झाली ते आव्हान मुख्यतः पूर्वकडच्या राज्यात निर्माण झालेले आपणास दिसते. त्यामुळे १९७० च्या दशकात आपल्या सांस्कृतिक व वांशिक अस्मितेच्या जोरावर अनेक छोट्या छोट्या विभागांनी आसामपासून वेगळे राज्य स्थापन करण्याची मागणी केली.
- 6) सांस्कृतिक व वांशिक अलगतेच्या आधारावर वेगळ्या राज्यांची मागणी काही भागातून पुढे यावयास सुरुवात झाली. मध्य व पूर्व भारतातील झारखंड आणि छालीसगड या भागात वेगळ्या राज्याच्या मागणीने जोर धरला. या भागात आदिवासींची संख्या मोठ्या प्रमाणात होती आणि वेगळे राज्य स्थापन केल्याशिवाय नैसर्गिक साधन सामुग्रीने संपन्न असणाऱ्या या भागात गरिबी व मागासलेपणा मोठ्या प्रमाणात होता. झारखंड मुक्ती मोर्चा व छत्तिसगड मुक्ती मोर्चा या चळवळी गाजल्या आणि अंतिमतः केंद्र सरकारला सर्व पक्षांच्या पाठिंब्यावर ही दोन नवी राज्ये स्थापन करणे भाग पडले. उत्तरांचल हे नवे राज्य सांस्कृतिक घटकाबरोबरच पृथगात्म प्रादेशिक अस्मितेचा पर्वतीय भागातील जनतेच्या अपेक्षांचा व आकांक्षांचा पुरस्कार करताना आपणास दिसते.
- 7) आता राजकारणाचा केंद्रबिंदू प्रादेशिक वा भाषिक अस्मितांचा पुरस्कार करणे हा नसून विकासाच्या अनुशेषाचा आहे. मोठ्या राज्यास आपला विकास होत नाही, आपल्याकडे दुर्लक्ष होते, छोटी राज्ये सगळ्याच भागात चांगले काम करीत आहेत म्हणून छोटी राज्ये हवीत असा आग्रह धरला जात आहे. तेलंगाना व विदर्भ या विभागांची स्वतःची अशी भाषिक वांशिक वा पृथगात्म सांस्कृतिक अस्मिता नसली तरी आपला वेगळेपणा ऐतिहासिक काळापासून आपण वेगळे आहोत या तत्वांवर मांडला जातांना आपणास दिसतो. त्यातही विकासाच्या अनुशेषाचा

आपल्याकडे राज्यातील विकसित भागांनी दुर्लक्ष केले असल्याचा मुका ठासून मांडण्यात येतो. तेलंगाना. विदर्भ, जम्मू. लडाख, गुरखालँड, प-उत्तरप्रदेश (हरित प्रदेश) यासारख्या वेगळ्या राज्यांच्या मागण्या जोर धरण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

8) भारतामधील राष्ट्रीय पक्षांचा प्रभाव कमी होत आहे. काँग्रेस वा भाजप हे जे दोन खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय पक्ष आहेत, त्यांना स्वतःच्या बळावर बहुमत मिळण्याची शक्यता नाही. राज्याराज्यात प्रादेशिक पक्षांचा प्रभाव वाढत आहे. त्यामुळे आकाडीची सरकारे केंद्रात स्थापन होत आहेत. या आकाडीच्या सरकारात प्रादेशिक पक्षांची भूमिका महत्त्वाची आहे. त्यामुळे प्रादेशिक पक्षांना सांभाळून घेतच केंद्र सरकारला काम करावे लागणार आहे. केंद्रसरकारला आता पूर्वीप्रमाणे राज्यांच्या अधिकारांना मर्यादित करणे शक्य होणार नाही. कदाचित आर्थिक बाबतीत राज्यांना जास्त अधिकार देणे त्यांना भाग पडणार आहे. त्यामुळे राजकीय प्रक्रियेचा विचार करता संघराज्यात राज्यांचे प्रत्यक्षात अधिकार वाढणार आहेत.

निष्कर्ष

- भारतीय घटनाकारांनी संघराज्य व्यवस्थेला आवश्यक असणारी पाचही वैशिष्ट्ये आपल्या राज्यघटनेत स्वीकारली आहे. केंद्र-राज्य यांना स्वतंत्र अस्तित्व दिले, अधिकारांची विभागणी करण्यासाठी संघसूची, राज्यसूची व समवर्ती सूची निर्माण केली. स्वतंत्र न्यायव्यवस्था निर्माण करून घटनेचा अन्वयार्थ लावण्याची व संघ-राज्यांतील वाद सोडवण्याची जबाबदारी सर्वोच्च न्यायालयाकडे दिली आणि राज्यसभा हे राज्यांचे प्रतिनिधिगृह म्हणून लोकसभेसोबत संसदेचा अविभाज्य भाग बनवले.
- स्वातंत्र्याच्या काळातील राष्ट्रउभारणीच्या विविध आव्हानांचा विचार करून प्रबळ केंद्र असलेल्या संघराज्याची निर्मिती घटनाकारांनी केली. हे अनेक तरतुदींवरून दिसून येते
- १९९० नंतरच्या सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय बदलांमुळे संघराज्याचे स्वरूप बदलत असल्याचे दिसून येते. १९९० नंतर भारतीय राजकारणात संघराज्यांच्या संदर्भात अनेक वेगवेगळे प्रवाह निर्माण झालेले आपणास दिसतात.
- समकालीन परिस्थितीतील केंद्र व राज्य यांतील परस्पर संघर्ष, राष्ट्रीय व प्रादेशिक राजकीय पक्षांमधील संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय संघराज्यवादाचे स्वरूप बदलत आहे.
- केंद्र व राज्यात परस्पर विरोधी पक्षाची सत्ता असल्यास यांच्यातील संघर्षामधूनच संघराज्यवादाच्या मुल्यांना पायदळी तुडवले जात आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- डॉ. शर्मा, रश्मी, (2020), भारत में संघवाद, एस.बी.पी.डी. पब्लिकेशन्स, दिल्ली.
- जाधव तुकाराम, शिरपूरकर महेश, (2012), भारतीय संविधान व भारतीय राजकारण-भाग 1, द युनिक अँकॅडमि पब्लिकेशन्स, पुणे.
- एम. लक्ष्मीकांत, (2017), इंडियन पॉलिटी, के'सागर पब्लिकेशन्स, पुणे.
- Dr. Jain S.K, (2018), Indian Federalism:Emerging Issues, Kalpaz Publications, New Delhi.
- Panikkar, K.M., (2019), 'Federal India', Eastern Book Linkers Publications, Delhi.